Tarih Okulu Dergisi (TOD) *Journal of History School (JOHS)*
Mart 2018 *March 2018*
Yıl 11, Sayı XXXIII, ss. 23-43. *Year 11, Issue XXXIII, pp. 23-43.*

DOI No: http://dx.doi.org/10.14225/Joh1195

Geliş Tarihi: 29.12.2017 Kabul Tarihi: 09.04.2018

EL-CEZİRE (CİZRE) ZENGİ ATABEGLERİNİN SİKKELERİ

Ramazan UYKUR*

Öz

Söz konusu çalışma Mardin Müzesi'nde el-Cezire Zengi Atabegleri zamanında basılmış 6 sikkeyi kapsamaktadır. Çalışmanın amacı sikke yazıtlarını okuyarak hangi melike ait olduklarını tespit etmek ve figürlerini ikonografik bakımdan ele almaktır. İncelenen sikkelerden 2'si Muizzeddin Sencer Şah, 3'ü Muizzeddin Mahmud ve 1'i de Muizzeddin Mahmud'un el-Melikü'z-Zahir'e tâbi olduğu sırada basılmıştır. Muizzeddin Sencer Şah döneminde 584 (1189) yılında basılmış sikkelerde Roma ve Grek üslubunda uzun, dalgalı ve dağınık saçlarıyla dikkat çeken portreler görülmektedir. Bu portreler saç tarzlarıyla Grek mitolojisinde yer alan Arethusa büstlerini anımsatmaktadır. Fakat portrelerin yüz özellikleri Orta Asya üslubunda ay yüzlü, çekik badem gözlü olarak isimlendirilen Uygur tipindedir. Muizzeddin Mahmud'un 606 (1210) yılında el-Cezire'de basılmış sikkelerinde, sikkenin ön yüzünde cepheden verilmiş, bir hilali havaya kaldırmış yarım büst şeklinde kağan tasvirleri görülmektedir. Bu tasvirler Ortaçağ İslam dünyasında burçlar ve gezegenlere duyulan ilginin tezahürü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Mezopotamya toplumlarında güneş, ay ve yıldız kültleri oldukça etkiliydi. Özellikle 3. bin yılın ortalarından itibaren silindir mühürler üzerinde Ay tanrısı Sin, Ay sembolü ile beraber tasvir edilmiştir. İslamiyet öncesinde Türkler Mani dinini kabul ettikten sonra bu dinin prensiplerine göre Ay Tanrısını inançlarının merkezine yerleştirmişlerdir. Bu zamana kadar Tanrıya Gök Tanrı derlerken, bundan sonra Ay Tanrı demişlerdir. Antik Türk düşüncesine göre iktidar, insana Tanrı tarafından verilirdi. Böylece tasvirler Ay Tanrıdan kut alarak tahta çıkma şeklinde sembolleşmişti. Muizzeddin Mahmud'un el-Melikü'z-Zahir'e tâbi iken 639 (1241) yılında el-Cezire'de basılan sikkesinde ise Melik Mahmud, el-Melikü'z-Zahir, Halife el-Müstansır ve Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in isimleri yer almıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü.

Anahtar Kelimeler: *Zengiler, el-Cezire, Sencer Şah, Muizzeddin Mahmud, el-Melikü'z-Zahir, Sikke.*

Coins Of The Al-Jazeera (Cizre) Zengid Atabegs

Abstract

This study includes 6 coins keeping in the Mardin Museum struck at the period of the al-Jazeera Zengid Atabegs. The aim of the work is to read the coin inscriptions and to determine which king they belong to and to handle their figures in iconographic terms. Two of the coins investigated were published by Muʻizz al-Din Sanjar Shah, three by Muʻizz al-Din Mahmud and one by the joint authority of Muʻizz al-Din Mahmud and al-Malik al-Zahir. Int he period of Muʻizz al-Din Sencer Shah, in the coins printed in 584 (1189), portraits with long, wavy and scattered hair in Roman and Greek style are seen. These portraits are reminiscent of Arethusa busts in Greek mythology with their hair styles. However, the facial features of the portraits are the Uyghur type, which is called moon-faced, sharp almond-eyed in Central Asian style. In the coins of Muʻizz al-Din Mahmud printed in al-Jazeera in 606 (1210) the depictions of khan in the form of a half-bustraising up a crescent given from the front in the front side. These depictions are in the form of manifestations of interest in horoscopes and planets in the Medieval Ages Islamic world. In ancient Mesopotamian societies, sun, moon and star cultures were very influential. Especially since the middle of the 3rd millennium, sin, the Moon God, was depicted on the cylinder seals together with the symbol of moon. In the pre-Islamic period, after the Turks accepted the religion of Mani, they placed the Moon God in the center of their beliefs according to the principles of this religion. Until this time, Turks called God as Tengri, they called him as Moon God then. According to ancient Turkish thinking, power was given to man by God. Thus, the depictions were symbolized in the form of ascending to the throne by taking happiness from the Moon God. Malik Mahmud, al-Malik al-Zahir, Caliph al-Mustansir and Rum Seljuks Ghiyas al-Din Kaikhusraw's names were included in the joint authority of Muʻizz al-Din Mahmud and al-Malik al-Zahir in their joint rulings in al-Jazeera in 639 (1241).

Keywords: *Zengids, al-Jazeera, Sanjar Shah, Muʻizz al-Din Mahmud, al-Malik al-Zahir, Coins.*

el-Cezire Zengi Atabegleri Dönemine Kısa Bakış (521-658 / 1127-1260)

Cizre Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Dicle ırmağının sağ (batı) kıyısında Dicle'nin Türkiye'yi terk edip Suriye topraklarına girdiği mevkiin çok yakınında kurulmuştur. Günümüzde Cizre'nin bulunduğu yerde, eski çağlarda

Bazabda Kalesi adı verilen bir kale bulunmaktaydı. Anadolu'yu Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan bu önemli geçit noktası İslam'dan önce çeşitli imparatorlukların hâkimiyeti altında kalmış, İslamiyet'in doğuşuna yakın tarihlerde Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında çetin mücadelelere sahne olmuştur. Halife Ömer zamanında ise İyâz b. Ganm tarafından Sasanilerden fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır (638). İslam topraklarına katıldıktan sonra büyük imar faaliyetlerine sahne olan yörede bugünkü şehrin bulunduğu yerde "Cezire" (ada) adı verilen şehrin temelleri adeta yeniden atılmıştır. Tuncel ve Özaydın'ın Ortaçağ Arap coğrafyacılarından naklettikleri bilgilere göre: Başlangıçta Cezire adıyla anılan şehir, daha sonra Cezire-i İbn Ömer adını almıştır. Şehrin bu adı almasıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Buna göre Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem Emiri Yusuf b. Ömer'e, Musul'a bağlı Berkaid beldesinden Abdülaziz b. Ömer'e ve Maaddiler'den Beni Ömer kabilesine veya Hasan b. Ömer b. Hattab et-Tağlibi'ye nispetle şehir bu adı almıştır. Bazı kaynaklarda ise şehirden Ceziretü İbney Ömer şeklinde söz edilmekte ve kimlikleri belirtilmeyen Evs b. Ömer ile Kamil b. Ömer ve ya Ömer b. Evs et-Tağlibi'nin iki oğluna izafeten bu adla anıldığı kaydedilmektedir. Cizre'nin kurulduğu tarihe yakın dönemde kaleme alınan kaynaklar, şehrin 864'den önce Hasan b. Ömer b. Hattab et-Tağlibi tarafından tesis edildiğini ve onun adını aldığını kaydederler ki tercih edilen görüş de budur. Şehir 16. yüzyıldan itibaren günümüzde olduğu gibi Cizre adıyla da anılmaya başlanmıştır (Tuncel ve Özaydın, 1993: 37).

Zengiler, Melikşah devrinin ünlü veziri Kasimüddevle Aksungur'un oğlu Imadeddin Zengi tarafından kurulmuş bir atabegliktir. 12. ve 13. yüzyıllarda Halep ve Musul merkez olmak üzere el-Cezire, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüştür (Yürekli, 2009/I: 113; İbnü'l-Adîm, 1976: 73-75; Alptekin, 1978: 526; Heidemann, 2002: 452; Gök, 2001; Bezer, 2002: 803-810; Coşkun, 1978: 526-532).

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında (1038-1063) İbrahim Yinal'ın önünden kaçan Oğuzlar Azerbaycan'a, oradan da sarp dağlardan geçerek Diyarbekir ve Cizre'ye yayıldılar (1041). Tuğrul Bey de Arslan Besâsîrî'nin isyanı sırasında Musul'a giderken Cizre'yi kuşattı. Cizre hâkimi Nasırüddevle b. Mervan, Tuğrul Bey ile başa çıkamayacağını anlayınca Selçuklular'a tâbi oldu (1057). Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Fahrüddevle b. Cehîr'in Diyarbekir'in zaptı ile görevlendirilmesinden Cizre de ele geçirilerek buradaki Mervan hâkimiyetine son verildi (1085). Bundan sonra Cizre Musul'a bağlı

olarak idare edilmeye başlandı. Cizre 1146'da Imadeddin Zengi'nin hâkimiyeti altına girdi ve büyük bir iktisadi gelişme gösterdi. Onun ölümünden sonra oğlu I. Seyfeddin Gazi şehre hâkim oldu ve burayı Emir Ebu Bekir ed-Dübeysi'ye verdi (Tuncel ve Özaydın, 1993: 38).

Daha sonra Musul Zengi atabegi II. Seyfeddin Gazi'nin (1169-1180) 1180'de uzun süredir rahatsız olduğu verem hastalığı ve son günlerde yakalandığı menenjitten ölümü üzerine kardeşi I. İzzeddin Mesud (1180-1193) tahta geçti (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: 370; Heidemann, 2002: 454; Zettersteen, 1979: 135). II. Seyfeddin Gazi hastalığı ağırlaşınca 12 yaşındaki oğlu Sencer Şah'ı veliaht tayin etmek istedi. Fakat Salâhaddin Eyyûbî'nin Suriye'de iyice yerleşip güçlenmesiyle devletine zarar gelmesinden korkan kardeşi İzzeddin Mesud onun bu isteğine karşı çıktı. Bunun üzerine Mücâhidüddin Kaymaz ve emirler kendinden sonra cesur ve akıllı bir kişi olan kardeşi İzzeddin Mesud'un hükümdar olmasını, onu veliaht tayin etmesini tavsiye ettiler. Seyfeddin Gazi ölünce Musul ve diğer yerlere İzzeddin Mesud hükümdar oldu. Devleti ise Mücâhidüddin Kaymaz idare ediyordu, her şey onun tasarrufundaydı. Böylece ikisi anlaşmazlığa düşmeden devleti birlikte yönettiler (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: 369, 370).

I. İzzeddin Mesud yönetimi alınca Fahreddin b. ed-Dehhan'ı Salâhaddin'e elçi göndererek ondan ağabeyi zamanında olduğu gibi el-Cezire üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istedi. Fakat Salâhaddin onun bu isteğini geri çevirdi (Şeşen, 1987: 77). Aynı zamanda Halep atabegi Melik Salih İsmail'in (1174-1181) hastalığının ağırlaşması üzerine topraklarını Musul atabegine vasiyet etti (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: 377). Melik Salih İsmail ölünce, I. İzzeddin, Mesud Halep'in idaresini ele geçirdi (İbnü'l-Adîm, 1989: 176). Salâhaddin Mısır'da olduğu için duruma müdahale edemedi. Böylece Halep Zengi zamanında olduğu gibi yeniden Musul'a bağlanmış oldu (1181). Ancak, hanedan mensupları ve ümera arasındaki çekişmeler, Halep'in önce Sincar karşılığında II. Imadeddin Zengi'ye verilmesi, sonra da Salâhaddin tarafından işgâl edilmesiyle sonuçlandı (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: s.378; İbnü'l-Adîm, 1989:178).

1182 yılında ise I. İzzeddin Mesud'un Musul egemenliğini tanımayan Salâhaddin Musul'u işgal girişimi gerçekleşti. Salâhaddin'in Musul işgali başarısızlıkla sonuçlandı, fakat hemen ardından Sincar'ı ele geçirdi (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: 385-387). 1183'te Halep'in düşmesiyle rakipsiz duruma gelen Salâhaddin, Nureddin Mahmud zamanında olduğu gibi el-Cezire ve Suriye'yi

tek elde birleştirmek isteği ile ikinci defa Musul'u kuşattı (1185) (İbnü'l-Esîr, XI, 1991: 388; İbnü'l-Adîm, 1989: 176-180; Heidemann 2002: 454). Kuşatma yine başarısız olmasına rağmen varılan anlaşmaya göre Musul Atabegliği Salâhaddin'e tâbi olacak, hutbeden Irak Selçuklu sultanının adı çıkarılıp, Salâhaddin'in adı konulacak ve Zap Suyu'nun ötesindeki topraklar da Salâhaddin'e verilecekti (Zettersteen, 1979: 135). Musul Atabegliği ile Salâhaddin Eyyûbî arasındaki bu anlaşmanın en önemli sonucu el-Cezire'de artık Selçuklu egemenliğinin sona ermiş olmasıydı (Gök, 2001: 288-354).

Muizzeddin Sencer Şah (1180-1208) dönemi hakkındaki bilgileri çağdaş tarihçi İbnü'l-Esir'den öğrenmekteyiz. el-Cezire'de 1180 yılından beri Muizzeddin Sencer Şah hüküm sürmekteydi. Musul emiri Nureddin'in amcasının oğluydu. Sencer Şah halkına, ailesine ve askerlerine yaptığı zulümlerle anılan kötü şöhrete sahip bir hükümdardı. Bazılarının dilini, kulağını ve burnunu kestirdiği rivayet ediliyordu. Bunlar yetmiyormuş gibi serseri takımını devlet kademesinde görevlendirmiş ve memleket adeta bir harabeye dönmüştü. Sencer Şah yönetimi kaybetmek korkusuyla oğullarından Mahmud ve Mevdud'u Zevezan'da, Ferah kalesinde; diğer oğlu Gazi'yi ise bulunduğu yerde kötü şartlarda ve kapısında nöbetçilerin beklediği bir hücrede hapsettirmişti. Fakat tutuklu bulunduğu yerden firar eden Gazi saraya giderek babasını odasında katletti. Saray hizmetçilerinin durumu Üstâdüddar'a bildirmesi üzerine o da devlet erkânını toplayarak, Gazi'nin yerine diğer oğlu Mahmud'un (1208-1251) tahta geçirilmesi konusunda görüş birliğine varılmasını sağladı. Babasını katlettiği için halk tarafından öldürülen Gazi ise babası ile birlikte gömüldü. Defin işleminden sonra Ferah kalesinden getirilen Mahmud'a babasının Muizzeddin lâkabı verilerek tahta oturtuldu (1208). Muizzeddin Mahmud'un yönetimi ele aldıktan sonra ilk icraatı babasının cariyelerinin bir kısmını yüzlerini yaktırmak suretiyle Dicle'de boğdurmak, bir kısmını da köle olarak satılmalarını emretmek olduğu rivayet edilmiştir. Bu cariyelerden birini satın alan İbnü'l-Esir yapılanları bizzat cariyenin kendisinin anlattığını rivayet etmiştir (İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 237-239). Muizzeddin Mahmud el-Cezire'de uzun bir hükümdarlıktan sonra ölünce, yerine oğlu Mesud Şahin Şah geçti (1251) (Heidemann, 2002: 455; Cahen, 1953: 101). Ancak Eyyûbî meliki en-Nâsır Yusuf'tan aldığı izinle bölgeyi fetheden Lü'lü, el-Cezire hükümdarı Mesud Şahin Şah'ı öldürerek bölgenin son Zengi yöneticisini ortadan kaldırdı (1251) (Heidemann, 2002: 455).

el-Cezire Zengi Atabegleri Sikke Tipleri

Tip 1.

İlk tanıtacağımız sikke Muizzeddin Sencer Şah döneminde, fels (bakır) cinsinden, 584 (1189) yılında basılmıştır ve darp yeri bulunmamaktadır. Roma ve Grek üslubunda resimlenmiş sikkenin ön yüzüne inci dizili daire içinde cepheden bir hükümdar portresi yerleştirilmiştir. Gözleri çekik ve badem gözlü portrenin uzun, dağınık ve alnının ortasındaki bukleli saçları dikkat çekmektedir. Portrenin çevresinde *el-Melikü'l-Muzaffer Sencer Şah bin Gazi* şeklinde Sencer Şah'ın isim ve lâkabı yazılarak portreye çerçeve oluşturulmuştur.

Arka yüze ise yine inci dizili daire içinde ortadaki dört satırda *en-Nâsır li-Dîni'llah Emîrü'l-Mü'minîn* şeklinde Halife en-Nâsır'ın lâkab ve unvanı ile Eyyûbî sultanı en-Nâsır'ın unvan ve adı *el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf bin Eyyûb* yer almıştır. Bu yazıtın çevresinde ise darp yılı, *sene erba'a ve semânîne ve hamsemi'e* (584) belirtilmiştir.

Estelle J. Whelan bu tip sikkelerin 585 tarihinde darp edilmiş daha iri yazıtlı örneklerinin bulunduğunu da belirtmiştir (Whelan, 1979: 654, fig. 236)

1. Envanter No. 6198, Darp yeri yok, 584 (1189), Fels, 30 mm, 11 gr, Kûfî	
الملك المظفرسنجرشاه بن غازى	و ثمنين سنة اربع الناصرلدين الله امير المؤمنين الملك الناصر يوسف بن ايوب و خمسمائة
3	

Muizzeddin Sencer Şah'ın ikinci sikkesi yine fels cinsindendir ve birinciyle benzer üsluptadır. Sikkenin yazıtları ve portre çevresinde oluşturduğu kurgu aynı, portrede ise küçük farklıklar göze çarpmaktadır. Ön yüzde portrenin çevresinde *el-Melikü'l-Muzaffer Sencer Şah bin Gâzi;* arka yüzde ise *en-Nâsır li-Dîni'llah Emîrü'l-Mü'minîn el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf bin Eyyûb. Sene erba'a ve semânîne ve hamsemi'e* (584) yazılmıştır. Arka yüzde dikkati çeken bir unsur sağ tarafta sadece inci dizili bir kare bordürün az bir kısmının çift kontrmark şeklinde darp edilmiş olmasıdır. Sikkenin benzerleri çeşitli nümismatların çalışmalarında bulunmaktadır (Lane Poole, 1877: 227, No. 636-641; İsmâil Galib, 1311: 133, No. 171; Butak I, 1947: 91; Artuk ve Artuk, 1970: 421-422, No. 1288; Whelan, 1979: 655, fig. 237; Spengler ve Sayles, II, 1992: 113-115, Tip 85.1).

2. Envanter No. 785, Darp yeri yok, 58(4), (1189), Fels, 31 mm, 11,50 gr, Kûfî	
الملك المظفرسنجرشاه بن غازى	[سنة ار]بع الناصرلدين الله امير المؤمنين الملك الناصر يوسف بن ايوب و ثمنين [و خمسمائة]

Bundan yaklaşık on yıl sonra diğer bir Zengi kolundan Musul Atabegi I. Nureddin Arslanşâh'ın (589-607 / 1193-1211) 594 yılı Nisibin (Nusaybin) baskılı bakır sikkesinde aynı portre yeniden kullanılmıştır (Levha 1). Portrenin saçları Muizzeddin Sencer Şah'ın sikkelerinde görülen tasvirlerin saç formuyla aynıdır. Fakat cepheden resmedilmesi ve giydiği kıyafet gibi ayrıntılarda

farklılıklar görülmektedir. Özellikle önden fibula ile tutturulmuş loros giyimli bir portre olması dikkat çekmektedir. Portrenin köşelerine ise birer yıldız yerleştirilmiştir (Lane Poole, 1877: 188, No. 534; İsmâil Galib, 1311: 96, No. 131b; Artuk ve Artuk, 1970: 409, No. 1256; Spengler ve Sayles, II, 1992: 24-26, Tip 64).

Roma veya Grek üslubunda portrelerin benzerleri Mardin Artuklu hükümdarı Nâsıreddin Artuk Arslan'ın 598-599 (1201-03) ve 611 (1214-15) yıllarında basılan sikkelerinin ön yüzünde de görülmektedir. Bu portreler cepheden 4/3 oranında sağa dönük, sol omuzundan küresel fibula ile tutturulmuş bir elbise giyimlidir. Bu portrelerde yine saç formları, Muizzeddin Sencer Şah'ın sikkelerindeki tiplerle aynı özelliktedir (Uykur, 2010: 235-236; Uykur, 2011: 187) (Levha 2-4).

Levha 1. Musul Zengi Atabegi I. Nureddin Arslanşâh'ın sikkesi	Levha 2. Artuklu hükümdarı Nâsıreddin Artuk Arslan'ın sikkesi
Levha 3. Artuklu hükümdarı Nâsıreddin Artuk Arslan'ın sikkesi	Levha 4. Artuklu hükümdarı Nâsıreddin Artuk Arslan'ın sikkesi

Roma sikkelerinde gördüğümüz fibula ile tutturulmuş loros, Sencer Şah'ın sikke portelerinde görülmez. Fakat saçlarda gördüğümüz dalgalanma üslubu, özellikle de alnının ortasında bukle ile bir düğüm oluşturma etkisi, 8. ve 9. yüzyıl Roma sikkelerinde karşılaşılan örneklere oldukça benzemektedir. Grek mitolojisinden esinlenerek yapılmış Tedra drahmilerde sağ omuzda küresel bir fibula ile bağlanmış khlamys giyimli Arethusa büstleriyle ilişkilendirilebilir (Levha 5, 6). Spengler ve Sayles, büstün astrolojik anlamlar ifade ettiğini ve Güneşin sembolü olabileceğini de ileri sürerken, saçlarındaki rüzgardan uçuşuyor havası veren dalgalanmanın da 4. ve 5. yüzyılda Grek sikkelerinde ortaya çıkan bir eğilim olarak öne çıktığını belirtirler (Spengler ve Sayles, I, 1992: 133, 134). Büstler bu benzerlikler yanında Uygur tipi çekik göz, çıkık elmacık kemiği gibi yerel özelliklerle kendi prototipini de oluşturmuştur. Nümismat İsmail Galib ise büstlerin Bizans sikkelerinin kopyası olduğu görüşündedir ancak bu tip Bizans sikkeleri pek rastlanılır değildir (İsmâil Galib, 1311: 96, No. 131b).

Levha 5-6. Gümüş Tedra drahmilerde Arethusa büstleri (http://www.icollector.com/Greek-coins-Syracuse-Tetradrachm-ca-406-400-AR-17-37g_i9257723 https://www.britannica.com/topic/Arethusa-Greek-mythology)	

Tip 2.

Sencer Şah'tan sonra hüküm süren oğlu Muizzeddin Mahmud'un 606 (1210) yılında el-Cezire'de fels cinsinden bastırdığı sikkeler diğer örneklerimizi oluşturmaktadır. Sikkenin ön yüzünde inci dizili daire içinde cepheden verilmiş, imparatorluk tacı takmış, yanlardan üç taşlı pendilia sarkmış yarım büst görülmektedir. Büst kollarını yukarı kaldırmış ve elleri arasında bir hilal

tutmuştur. Hilal başın üstünde daireye dönerken, çevresinde Muizzeddin Mahmud'un unvan, isim ve nisbesi, *el-Melikü'l-Muazzam Mahmûd bin Sencer Şah en-Nâsırî* yazılmıştır.

Sikkelerin arka yüzünde ise inci dizili daire içinde merkezde *el-İmâmü'l-A'zam en-Nâsır li-Dîni'llah Emîrü'l-Mü'minîn* şeklinde Halife en-Nâsır'ın unvan ve lâkabı; *el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb* şeklinde ise Eyyûbî sultanı el-Âdil'in unvan ve ismi yer almıştır. Bu yazıtın çevresine *Duribe bi'l-Cezîre sene sitte ve sittemi'e* yazılarak sikkenin 606 (1210) yılında el-Cezire'de basıldığı belirtilmiştir.

3. Envanter No. 6628, 606 (1210), el-Cezire, Fels, 30 mm, 9,50 gr, Kûfî		
الملك المعظم محمود بن سنجر شاه الناصرى	و ستمائة	يرة سنة ست الامام الاعظم الناصر لدين الله امير المؤمنين الملك العادل ابو بكر بن ايوب ضرب بالجز

4. Envanter No. 5020, 607 (1210/1), [el-Cezîre], Fels, 28 mm, 8 gr, Kûfî	
3 ile aynı	ستمائة ..... الامام الاعظم الناصر لدين الله امير المؤمنين الملك العادل ابو بكر بن ايوب سنة سبع
5. Envanter No. 347, …6, [el-Cezîre], Fels, 26 mm, 7 gr, Kûfî	
3 ile aynı 	3 ile aynı

Çeşitli kataloglarda sikkenin 608 (1211/12), 610 (1213/14), 616 (1219/20) ve 618 (1221/22) yıllarında darp edilmiş örneklerine de rastlanılmıştır (Artuk ve Artuk 1970: 422, No. 1290; Whelan 1979: 663).

Bu sikkelerin benzerlerine Musul Zengilerinden Atabeg I. İzzeddin Mesud'un 585 (1190) yılında, Atabeg Nâsıreddin Mahmud'un 627 (1230) yılında ve onun nâibi Bedreddin Lü'lü'nün 654 (1257), 655 (1258) yıllarında

Musul'da darp edilmiş sikkelerinde de rastlanmaktadır (Lane Poole, 1877: 207, No. 589, 592; Spengler ve Sayles, II, 1992: 48) (Levha 7). Ancak bu sikkelerde, kağanın kadim Türk oturuşu şeklinde bağdaş kurarak oturmuş ve başında Orta Asya tarzı taç takmış ve elinde bir hilali havaya kaldırmış tam boydan kağan figürü yer almıştır. Ne var ki kompozisyonu uzun yıllar sonra yeniden kullanan ise bu kez Zengiler dışında bir hükümdar, Moğol Kağanı Olcaytu Sultan Hüdabende Muhammed (1295-1304) olmuştur (Diler, 2006: 409, No. U424) (Levha 8).

Levha 7. Bedreddin Lü'lü'nün sikkesi	Levha 8. Olcaytu Han'ın sikkesi (Diler 2006)

Ortaçağ İslam bezeme sanatında elinde hilal tutan kompozisyonların yer aldığı örnekler ve taşıdığı ikonografik anlamlar hakkında ayrıntılı bir çalışma tarafımdan daha önce yayınlanmıştır (Uykur, 2017: 167-183). Bu sebeple tekrara düşmemek adına bu çalışmada konuya genel hatlarıyla değinilecektir.

Ortaçağ İslam dünyasında burçlar, gezegenler ve yıldızlara duyulan ilgi, onların insan hayatı üzerinde etkisi olduğu inancı, bu motiflerin sıkça tasvir edilmesine neden olmuştur. İlk örneğini 1163 tarihli Cizre (Tigrit veya Ceziretü İbn Ömer) Köprüsü'nün batı ayağı yedinci pano içinde gördüğümüz, daha sonra çeşitli madenî eserlerde ve Musul'da yazıldığı düşünülen *Kitabü't-Tiryak* (1199) isimli kitabın başlangıç sayfasında görülen bezemeler aynı temanın anlatımlarıdır (İnal, 1995: 25, res. 10; *Şırnak Kültür Envanteri,* 2010; Hartner, 1938: 112-154; Hartner, 1973/74: 99-130; Baer, 1983: 259, 260, fig. 210, 222; Erginsoy, 1978: 172, res. 82; Çaycı, 2008: 95, res. 23, Uykur, 2017: 174, 175) (Levha 9, 10). Bugün maalesef mevcut olmayan, 13. yüzyıla tarihlenen

Musul'daki Sincar kapısında da bağdaş kurarak oturmuş, hilal tutan bir kağan figürü bulunmaktaydı (Azarpay ve Kilmer, 1978: 365, fig. 3) (Levha 11).

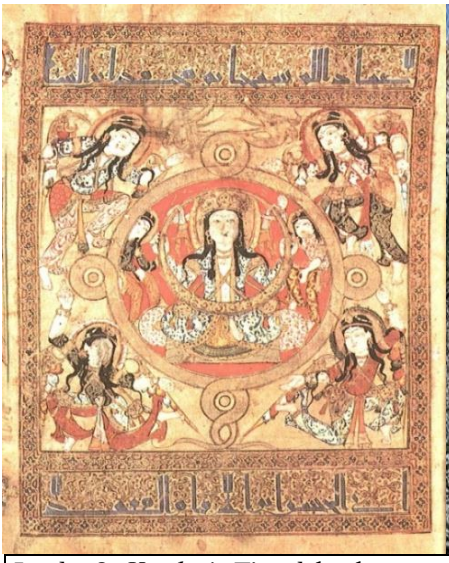

Levha 9. *Kitabü't-Tiryak* başlangıç sayfası

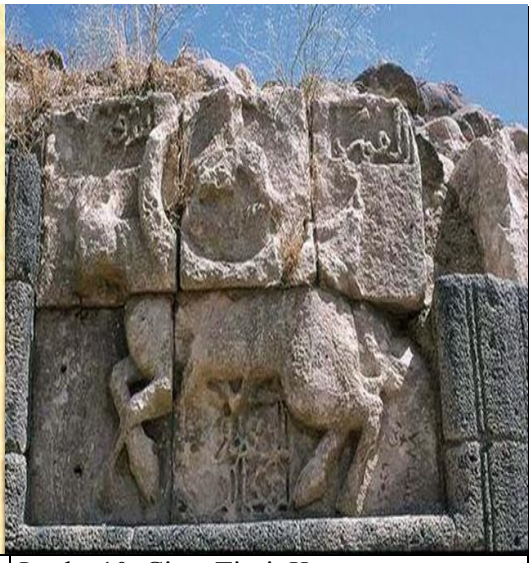

Levha 10. Cizre Tigrit Köprüsü

Levha 11. 13. yüzyıla tarihlenen Musul'daki Sincar kapısı

Eski Mezopotamya'nın kadim toplumu Sümerlere göre, Ay Tanrısı Nanna, Hava Tanrısı Enlil ve onun karısı Hava Tanrıçası Ninlil'den doğmuştur. Enlil ilk doğan çocuğu Nanna'yı Ay ilahlığına yükseltmiştir (Schmökel, 1973: 380-381). Eski Mezopotamya'nın en eski tanrılarından biri olan Ay Tanrısı Sin, bir hilal ile temsil edilir ve bu tanrının önde gelen kült merkezi, Ur, Harran, Nippur ve Babil şehirleridir (Erzen, 1953: 10).

Eski Mezopotamya kültürlerinde Ay daima siyasi ve egemenlik gücünün sembolü görüldüğü için Ayın hilal hâli ile boğanın boynuzları arasında

benzerlik kurulmuş ve böylece hilal krallığın gücü olmuştur (Ekinci, 2006: 125-127; Uykur, 2017: 176).

Mezopotamya bölgesinde yaşayan toplulukların tarım toplumu olması güneş, ay ve yıldız kültlerinin oluşmasında içinde yaşadıkları coğrafî ve sosyal şartlar gereği etkili olmuştur. Anadolu'da güneş ve ay inancı ilk defa MÖ. 2700'lerden itibaren Sümerlerde görülmektedir. Sümer inancında tanrılar arasında, Ay, Nanna dişi; Güneş Utu ise erkektir. Bölgeye daha sonra yerleşen Sâmîler, Nanna'yı Sin; Utu'yu Şamas adıyla benimsemişlerdir. Sin'in simgesi hilâl, kutsal hayvanı boğa, Şamas'ın simgesi kanatlı güneş kursu üzerinde dört köşeli yıldız bulunan disk, kutsal hayvanı aslandır (Erzen, 1953: 12; Bayat, 2006: 66).

Tanrı Sin tasvirleri Mezopotamya'da 3. bin yılın ortalarından itibaren silindir mühürler üzerinde de görülür. 3. Ur hanedanı Urnammu devrinde bir silindir mühür üzerinde Ay Tanrısı tahtta oturur vaziyette Ay sembolü ile tasvir edilmiştir (Erzen, 1953: s. 11). Mezopotamya'nın bu kadim kültü, Ortadoğu'da değişik adlarla Mısır, Roma ve Yunan medeniyetlerine geçmiştir. Bu toplumlarda da gök cisimlerine tapınma yaygınlaşmış, Ay Tanrısı/Tanrıçası da eski Mezopotamya'da olduğu gibi hilal şeklinde sembolleşmiştir (Bozkurt, 1998: 13).

Anadolu ve çevresinde yaşamış olan toplumların inançları, yoğunlukla Mezopotamya inanç sisteminden önemli ölçüde etkilenmiştir. M.Ö. 1200'lerden itibaren Anadolu kıyılarına yerleşmeye başlayan Yunanlılar, Anadolu kültürlerinin etkisiyle, Ay Tanrıçasını Selene, Güneş Tanrısını Helios adlarıyla benimsemiş ve onları insan şeklinde betimlemişlerdir (Bayat, 2006: 66; Uykur, 2017: 177).

Orta Asya kavimlerinde Kün-Ay'ın (Güneş-Ay) göksel dünyanın yüce varlıkları olduğu ve bunlara ait kültlerin geliştiği eski çağlardan beri bilinir (Roux, 1994: 104). Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Yakut masallarında büyük kahramanlar daima güneş ve ayın koruması altındadır. Şamanın cübbesinde ve külâhında güneşin sembolü olarak demirden veya gümüşten halkalar bulunmaktadır (İnan, 2006: 29). Yakutlara göre, Güneş ve Ay kardeş iki tanrıdır. Bazı kahramanlar ve ruhlar bunların lütfuyla -Künden Ay'dan törüttüleh- Güneş'ten ve Ay'dan türemiştir (İnan, 2006: 34; Uykur, 2017: 177).

Şamanist olan Türk kavimlerinde genel olarak, güneş dişi, ay erkek olarak düşünülmüştür. Türklerin ayı ata olarak gördükleri Memlûkler devrinde Mısır'da yaşamış Aybek ed-Devadari'nin Türklerin menşeini anlattığı Yaratılış

Efsanesinde anlatılmıştır. Efsanede sel ve yağmur sularının sürüklediği balçıklar bir mağaraya doluyor ve dokuz ay sonra bir çocuk meydana geliyor ve bu erkek çocuğa Ay-Atam ismi veriliyordu (Ögel, 1998: 131, 484-486; Roux, 2011: 44; Boratav, 2012: 35, 36; Uykur, 2017: 177).

Kafesoğlu da Hun döneminde ve sonrasında, 6-8. yüzyıl Türk topluluklarında güneş, ay ve yıldız kültlerinin önemli rol oynadığını, hatta Hun hükümdarlarının her sabah doğan güneşe; gece de dolunaya secde ettiğini belirtmiştir (Esin, 2001: 152; Kafesoğlu, 1980a: 60; Roux 2011: 141).

Eski Türkler güneşin koruyucu iyelik gücünü göz önünde bulundurarak bu özelliğin gökteki Tengri tarafından verildiğine inandıkları için kağanlarını Güneş ve Ay ile ilişkilendirmişlerdir (Kıyak, 2010: 141). Göktürk kağanları güneşe benzetilir ve bazı Uygur kağanları Güneş ve Aydan kut alarak "Kün-Ay Tengride kut bulmuş" unvanı ile tahta çıkmışlardır (Esin, 2001: 68-70; Güngör, 1994: 511-517).

Eski Türk düşünüşüne göre iktidar, yani siyasi hâkimiyet hakkı, insana Tanrı tarafından verilirdi. Türkler, Mani dinine girmeden önce gök ve güneş birinci dereceden öneme sahip iken, bu dini kabul edince Mani dinin prensiplerine göre hepsinden önemli olan ay birinci sırayı almıştır. Bu zamana kadar Tanrıya Gök-Tanrı derlerken, bundan sonra Ay-Tanrı demişlerdir. Bundan sonra Uygurlarda hükümdarlar "Ay Tanrıdan kut bulmuş" ifadeleriyle övülmeye başlanmıştır (Ögel, 1998: 129; Özkan, 1989: 22; Kafesoğlu, 1980b: 28, dpn.67-70; Uykur, 2017: 178).

İslamiyet'ten sonra ay kutsal varlık olma vasfını yitirse bile Ortaçağ tasvir sanatında burç ve gezegenlere duyulan yoğun ilgi ve merak nedeniyle resimlenmeye devam edilmiştir. 11. yüzyıldan itibaren hilal Doğu'da ve Batı'da Hıristiyanlığın sembolü haça karşı, İslamiyet'in sembolü olarak kullanılmış ve bu durum özellikle İstanbul'un fethinden sonra giderek yaygınlaşmıştır. Hilalin ibadet takvimindeki rolü, Kur'an-ı Kerim'de "Güneşe ve onun aydınlığına ant olsun, Onu izlediğinde Ay'a ant olsun" (Şems 91, 1-2) ayetlerinde Allah'ın Aya yemin etmesi gibi sebeplerle, Müslümanlar tarafından İslam'ın sembolü kabul edilmiştir (Bozkurt, 1998: 15).

Tip 3.

Tanıtacağımız son sikke Muizzeddin Mahmud ile kimliği konusunda çok fazla bilgi bulunmayan el-Melikü'z-Zahir'in ikisi adına el-Cezire'de 639 (1241) yılında fels türünden darp edilmiştir. Sikkenin ön yüzünde içteki inci dizili

dairenin merkezinde Zengi tamgası, dıştaki inci dizili daire içinde *el-Melikü'l-Mu'azzam Velîahduhu el-Melikü'z-Zâhir* şeklinde Muizzeddin Mahmud'un lâkabı ile el-Melikü'z-Zahir'in ismi birlikte yer almaktadır.

Sikkenin arka yüzünde ise inci dizili daire içinde ortadaki üç satırda: Halife el-Müstansır'ın künyesi *el-İmamü'l-Müstansır bi'llâh* ile tâbi olduğu Selçuklu sultanının unvan ve adı *es-Sultânü'l-A'zam Keyhüsrev* yazılmıştır. Bu yazıtın çevresinde ise sikkenin darp yeri ve yılı *Duribe bi'l-Cezire sene tis'a ve selâsîn ve sittemi'e* yazılarak el-Cezire'de 639 (1241) yılında basıldığı belirtilmiştir.

6. Envanter No. 2641, 639 (1241), el-Cezire, Fels, 26 mm, 9,50 gr, Kûfî	
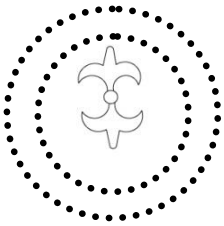 Çevresinde: الملك المعظم ولى عهده الملك الزاهر	ضرب بالجزرة سنة تسع الامام المستنصر بالله السلطان الا عظم كيخسرو و ستمائة و ثلثين

Bu tipte bir sikkenin benzeri daha önce el-Cezire'de Muizzeddin Sencer Şah tarafından 600 (1204) yılında basılmıştır. Yayınlarda gördüğümüz bu sikkeye araştırmamızda rastlanmamıştır. Sencer Şah'ın sikkesinin ön yüzünde Zengi tamgasının çevresinde "*el-Melikü'l-Muzaffer Sencer Şah ibn Gazi en-Nâsırî*" şeklinde yazıt yer almıştır (Butak I, 1947: 92; Atuk ve Artuk 1970: 422, No 1289). Araştırmacı E. J. Whelan ise Sencer Şah'ın sikkesinde görülen Zengi

tamgasını sırt sırta dayanmış iki hilal şeklinde farklı şekilde yorumlamıştır (Whelan 1979: 656, fig. 239).

Sonuç

Sonuç olarak incelenen el-Cezire Zengi Atabegleri sikkelerinin 2'si Muizzeddin Sencer Şah'ın, 3'ü Muizzeddin Mahmud'un ve 1'i de Muizzeddin Mahmud ile el-Melikü'z-Zahir'in adıyla birlikte basılmıştır. Sikkelerin yazı karakterleri kûfî hatlıdır ve tamamında darp tarihi bulunmaktadır. Buna göre sikkeler 584-639 (1189-1241) yılları arasında basılmıştır. Bu sikkeler içinde sadece Muizzeddin Sencer Şah'a ait olanlarda darp yeri bulunmazken diğerlerinin hepsinin el-Cezire'de basıldığı belirtilmiştir. Sikkelerin ön ve arka yüzlerindeki yazıtlardan kimin adına basıldığını, dönemin halifesinin kim olduğunu ve egemenliğini tanıdığı sultanların kimler olduğunu çıkartabilmek mümkündür.

Sikkelerin tamamı fels cinsinden yani bakır malzemeden basılmış, dinar ve dirheme rastlanmamıştır. İncelenen çeşitli kataloglarda da el-Cezire Atabeglerinin dinar veya dirhem cinsinden sikke bastırmadıkları anlaşılmıştır. Bunu çeşitli sebeplere bağlamak mümkündür. Ortaçağ İslam kaynaklarında el-Cezire bölgesinin 73 yıl gibi kısa bir zaman diliminde Zengiler yönetiminde olduğunu görmekteyiz. Muizzeddin Sencer Şah 28 yıl, oğlu Muizzeddin Mahmud 43 yıl ve Mahmut'un oğlu Mesutta 1 yıl bölgeye hükmetmişlerdir. İbnü'l-Esîr, Muizzeddin Sencer Şah'ın zalim ve basiretsiz bir yönetim sergileyerek, kamu yönetimini ehil olmayan serseri takımına bıraktığını nakletmektedir. Devlet kademeleri bu kişiler elinde adeta bir harabeye dönmüştü (İbnü'l-Esîr, XII, 1987: 237-239). Sorumsuz yönetim şeklinin meydana getirdiği ekonomik yokluk, Muizzeddin Sencer Şah'ın dinar ve dirhem basamamasının sebeplerinden biri gibi gözükmektedir. Bir diğer neden bölgenin sürekli olarak Haçlılar, Selçuklular, Eyyûbîler ve Artuklular arasında sürekli bir saldırı sahası olması ticari faaliyetleri aksatmakta ve ekonomiyi geriletmektedir. Böylece el-Cezire'ye altın ve gümüş girişi olmadığı gibi, bölgeden kaçmasına bile sebep olabilmektedir. Bu karışık siyasal ortam içinde bir darbe sonucunda babasının koltuğuna geçen Muizzeddin Mahmut'ta ekonomiyi düzeltmekte muktedir olamamış gözükmektedir. Şu da unutulmamalıdır ki Zengi Türkmenlerinin darp ettirdiği sikkelerin geneline baktığımızda ise az sayıda dinar ve dirhem yanında esas kütleyi felsler oluşturmaktadır.

Muizzeddin Sencer Şah'ın 584 (1189) yılında darp ettirdiği sikkelerinde unvanı ve adı *el-Melikü'l-Muzaffer Sencer Şah bin Gazi* (Gazi'nin oğlu Muzaffer Melik Sencer Şah); Halife en-Nâsır'ın lâkab ve unvanı *en-Nâsır li-Dîni'llah Emîrü'l-Mü'minîn* (Mü'minlerin Emiri en-Nâsır li-Dîni'llah) Eyyûbî sultanı en-Nâsır'ın unvanı ve adı *el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf bin Eyyûb* (Eyyûb'ün oğlu Melik Nâsır Yusuf) olarak yer almıştır.

Muizzeddin Mahmud'un 606 (1210) yılında el-Cezire'de bastırdığı sikkelerde *el-Melikü'l-Mu'azzam Mahmûd bin Sencer Şah en-Nâsırî* (Sencer Şah'ın oğlu, Nâsır'ın kulu Muazzam Melik Mahmud) unvan, isim ve nisbesiyle yazılmıştır. Dönemin halifesi en-Nâsır *el-İmâmü'l-A'zam en-Nâsır li-Dîni'llah Emîrü'l-Mü'minîn* (İmamların en büyüğü, Mü'minlerin Emiri en-Nâsır li-Dîni'llah), Eyyûbî sultanı el-Âdil ise *el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb* (Eyyûb'ün oğlu Melik Âdil Ebû Bekr) diye anılmıştır.

El-Melikü'l-Mu'azzam unvanını taşıyan Muizzeddin Mahmud ile el-Melikü'z-Zahir'in unvanının da bulunduğu, el-Cezire'de 639 (1241) yılında bastırdığı sikke, Zengi tamgası bulunan tek örnektir. Sikkede dönemin halifesi el-Müstansır *el-İmamü'l-Müstansır bi'llâh* (Halife Müstansır bi'llâh), metbûu Selçuklu sultanı *es-Sultânü'l-A'zam Keyhusrev* (Ulu Sultan Keyhüsrev) şeklinde zikredilmiştir.

Sikkede adı geçen el-Melikü'z-Zahir'in kimliği konusunda Ortaçağ İslam kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Zira Muizzeddin Mahmud 1251 yılında ölünce yerine oğlu Mesud Şahin Şah geçmişti. Onun ancak 1 yıl süren hükümdarlığı da bölgeyi fetheden Bedreddin Lü'lü'nün katletmesiyle son bulmuştu (1251) (Heidemann, 2002: 455; Cahen, 1953: 101). Ancak Muizzeddin Mahmud'un 1241 yılında bastırdığı sikkede el-Melikü'z-Zahir unvanıyla anılan Melik'in, oğlu Mesud Şahin Şah olabileceği de ihtimal dâhilinde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Alptekin, Coşkun, "Zengi", *İA*, XIII, İstanbul (1978), 526-532.

Artuk, İbrahim ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu,* I, MEB, İstanbul 1970.

Azarpay, G. ve A. D. Kilmer, "The Eclipse Dragon on an Arabic Front is Piece-Miniature", *Journal of the American Oriental Society*, 98/4 (Oct.-Dec., 1978), 365. http://www.jstor.org/stable/599748 08.11.2017.

Baer, Eva, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, State University of New York Pres, New York 1983.

Bayat, Ali Haydar, "Harran Sin ve Şamas İnançlarının Anadolu Selçuklu Eserlerindeki İzleri", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. A. Bakkal, Şanlıurfa 2006.

Bezer, Gülay Öğün, "Zengiler (1127-1233)", *Türkler*, Editörler: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), 803-810.

Boratav, Naili Pertev, *Türk Mitolojisi*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2012.

Bozkurt, Nebi, "Sembol Olarak Hilal", *DİA,* XVIII, İstanbul 1998.

Butak, Behzad, *XI. Ve XII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul, 1947.

Cahen, Claude, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", Çev. Neşet Çağatay, *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, Ankara 1953.

Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

Diler, Ömer, *İlhanlar İran Moğollarının Sikkeleri*, İstanbul 2006.

Ekinci, Abdullah, *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

Erginsoy, Ülker, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, KBY, İstanbul 1978.

Erzen, Afif, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, XVII / 65 (Ocak 1953).

Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, A. Ü. S. B. E., (Yayınlanmış Doktora Tezi), 2001.

Güngör, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara (1994), 511-517.

Hartner, Willy, "The Pseudo Planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic, Iconographies", *Ars Islamica*, V/2 (1938), 112-154.

Hartner, Willy, "The Vaso Vescovali In The British Museum: A Study On Islamic Astrological Iconography", *Kunst des Orients*, Vol. 9, 1/2 (1973/74), 99-130.

(Erişim) http://www.jstor.org/stable/20752443 05.04.2018

Heidemann, S., "Zangids", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, XI, Brill, Leiden (2002), 452.

İbn al-Adîm, *Buğyat at-Talab fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hâltercümeleri)*, Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara 1976.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler),* Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1989.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi,* XI, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XII, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İnal, Güner, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar),* AKMB, Ankara 1995.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 6. Baskı, TTK, Ankara 2006.

İsmâil Galib, *Müze-i Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Benî Artuk, Benî Zengi, Fürûu Atabekiye, Mülûk-i Eyûbiye Meyafârikin*, Mihran Matbaası, Kostantiniye 1311.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1989.

Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, KBY, Ankara 1980a.

Kafesoğlu, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, KBY, İstanbul 1980b.

Kıyak, Abdülkadir, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar", *Karadeniz*, 6, (2010), 133-143.

Lane Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the Biritish Museum, III: The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Etc. in the British Museum,* Classes X-XIV, Printed by Order of theTrustees, London 1877.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* I, 3. Baskı, TTK, Ankara 1998.

Roux, Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. M. Y. Sağlam, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011.

Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

Schmökel, Hartmuth, "Sümer Dinî II", Çev. ve açıklayan: M. T. Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1), (1973), 380-381.

Spengler, William ve W. G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, I-II, Clio's Cabinet, Wisconsin 1992.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Şırnak Kültür Envanteri, Ed. Mehmet Top, Şırnak Valiliği, 2010.

Tuncel Metin ve Abdülkerim Özaydın, "Cizre", *DİA,* 8, (1993), 37-39.

Uykur, Ramazan, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu*, Gazi Üniversitesi, S. B. E., Sanat Tarihi Bilim Dalı, (Yayılanmış Doktora Tezi), Ankara 2010.

Uykur, Ramazan, "Artuklu Türkmenlerinin Sikkelerinde Görülen İktidar ve Güç Sembolü Hükümdar Portreleri", *Erdem*, AKM Dergisi, 59, (2011), 169-198.

Uykur, Ramazan, "Zengi Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü, (Mardin Müzesi Örnekleri)", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/1, (2017), 67-183.

Whelan, Estelle Jane, *The Public Figure Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, New York University, Phd., 1979.

(Erişim) https://search.proquest.com/pqdtglobal/docview/302901985/E61A701084754214PQ/1?accountid=15606 5.04.2018

Yürekli, Tülay, "Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha*, yıl: 9, 28 (2009/I), 113.

Zettersteen, K. V., "Mes'ûd", *İA,* VIII, 3. Baskı, İstanbul, (1979), 135.

İnternet Erişim:

http://www.icollector.com/Greek-coins-Syracuse-Tetradrachm-ca-406-400-AR-17-37g_i9257723

https://www.britannica.com/topic/Arethusa-Greek-mythology